

Artykuły

RELACJE: ROLNICTWO – GOSPODARKA W TEORII EKONOMII

STANISŁAW KOWALCZYK
MARIOLA KWASEK

... pierwszą potrzebą jest żywność...
(Arystoteles, *Polityka*)

Abstrakt

Artykuł poświęcony jest miejscu rolnictwa w gospodarce na różnym poziomie rozwoju ekonomicznego oraz w różnych szkołach teorii ekonomii. Złożoność analizowanego obszaru jest konsekwencją tego, że rolnictwo stanowi jedną z pierwszych form świadomej i zorganizowanej działalności człowieka. Jego znaczenie dla społeczeństwa i gospodarki wynika z głównego celu tej działalności, jaką jest zaspokojenie podstawowej potrzeby człowieka, potrzeby zaspokojenia głodu. W opracowaniu przedstawiono trzy podstawowe perspektywy z jakich rolnictwo ukazywane jest w teorii ekonomii: (i) relacji zachodzących w układzie rolnictwo – pozostałe sektory gospodarki, (ii) głównych sił kształtujących mechanizm zmian i rozwoju rolnictwa oraz (iii) podstawowych kierunków (ścieżek) zachodzących w czasie zmian w rolnictwie.

W drugiej części artykułu weryfikacji poddano jedną z trzech głównych perspektyw ilustrujących miejsce rolnictwa w gospodarce i teorii ekonomii, tj. relację w układzie rolnictwo – pozostałe sektory gospodarki. Ocena została przeprowadzona na przykładzie polskiego rolnictwa i jego ewolucji czasowej.

Prof. dr hab. Stanisław Kowalczyk, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Zakład Ekonomii i Polityki Rolnej oraz Rozwoju Obszarów Wiejskich; ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa (stanislaw.kowalczyk@ierigz.waw.pl).

ORCID iD: 0000-0002-5052-3462.

Dr hab. Mariola Kwasek, prof. IERiGŻ-PIB, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Zakład Ekonomii i Polityki Rolnej oraz Rozwoju Obszarów Wiejskich; ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa d (mariola.kwasek@ierigz.waw.pl).

ORCID iD: 0000-0002-3691-1733.

Analizie poddano zmiany, jakie nastąpiły po 1950 r. w takich obszarach jak: potencjał rolnictwa w gospodarce (zasoby ziemi, pracy oraz kapitału), wkład rolnictwa w tworzenie wartości dodanej (DNB/PKB), produkcja rolnicza, udział w handlu zagranicznym i zmiany w konsumpcji żywności.

Słowa kluczowe: rolnictwo, gospodarka, teoria ekonomii, konsumpcja żywności.

Kody JEL: E20, O13, Q10.

Wprowadzenie

Rolnictwo¹, oprócz wytwarzania narzędzi codziennego użytku, stanowi jedną z pierwszych form świadomej i zorganizowanej działalności człowieka. Jego powstanie przyniosło znaczące zmiany w organizacji grup plemiennych, prowadząc do ewolucji pierwotnych form społecznych i gospodarczych w kierunku tego, co współcześnie nazywamy cywilizacją. Było swoistym „zaczynem” do tworzenia nowych, wyższych form organizacji społecznych i kluczem do powstania cywilizacji osiadłej.

Znaczenie uprawy roli i stopniowego udamawiania zwierząt wynikało jednak nie tyle z pionierskiego charakteru tych zajęć, co ich głównego celu, jakim było zaspokojenie podstawowej potrzeby człowieka, tj. zaspokojenia głodu. Z tych względów rolnictwo i wytwórstwo żywności dosyć szybko stało się obiektem szczególnej troski władców, a także obiektem zainteresowania filozofów, pisarzy i myślicieli, czy wreszcie polityków. W efekcie najstarsze regulacje w zakresie przetwórstwa rolnego i żywnościowego pochodzą sprzed setek, a nawet tysięcy lat, czego przykładem jest babiloński Kodeks Hammurabiego z XVIII wieku p.n.e., czy liczne regulacje i dekryty okresu starożytności i średniowiecza (Kowalczyk, 2017).

Arystoteles (2003, s. 171) już w IV wieku p.n.e. pisał „(...) pierwszą potrzebą jest żywność, następnie umiejętności techniczne (...), po trzecie broń”. Ksenofont, autor pracy pt.: *Ekonomik/O gospodarstwie*, poświęconej zarządzaniu gospodarstwem rolnym i często traktowanej jako pierwsza praca z dziedziny ekonomii, na przełomie V i IV wieku p.n.e., pisał „(...) nawet mocni² żyć by nie mogli, gdyby nie było rolników” (Xenofonta, 1857, s. 17).

Tak więc praktycznie od początku cywilizacji, jak i w czasie jej dalszej ewolucji, rolnictwo stanowiło ważny element aktywności człowieka, którego rola, znaczenie oraz udział w tym rozwoju zmieniał się wraz z upływem czasu. Ewolucji ulegały także poglądy na pozycję rolnictwa w rozwoju gospodarczym i społecznym.

¹ W swojej pierwotnej postaci rolnictwo miało, jak wiadomo, głównie charakter zbieractwa i myślistwa. W opracowaniu używamy zamiennie określenia „rolnictwo” i „sektor rolny”, chociaż w literaturze przedmiotu, jak i powszechnym użyciu, określenie rolnictwo odnosi się zazwyczaj do działu gospodarki związanego z uprawą roślin oraz chowem zwierząt, zaś określenie sektor rolny – do sektorowej teorii gospodarki, której twórcami oraz przedstawicielami byli m. in. tacy badacze, jak Fisher (1895-1976), Clark (1905-1989) czy Fourastié (1907-1990). Określenie „sektor”, nie tylko w odniesieniu do rolnictwa, lecz także innych działów gospodarki, powszechnie stosowane jest w prawodawstwie unijnym.

² Mocni w boju i obronie kraju.

Rolnictwo: *enfant terrible* gospodarki

Rola rolnictwa w kształtowaniu charakteru i obrazu gospodarki, jak i społeczeństwa zmieniała się i zmienia wraz z otoczeniem, postępem technicznym, a ogólniej cywilizacyjnym oraz miejscem żywności w wydatkach konsumentów. Bez względu jednak, w jakim miejscu współcześnie znajduje się rolnictwo, jego rola wywodzi się stąd, że było pierwotnym i fundamentalnym sektorem gospodarki. Było zatem także jedyną gałęzią gospodarki zdolną do wytworzenia nadwyżki ekonomicznej, niezbędnej do dalszego rozwoju, w tym także rozwoju przemysłu (Woś, 1979). I dla rozwoju ekonomicznego nie to było ważne, że rolnictwo zatrudniało dużo ludzi, ani nawet to, że wytwarzało żywność – chociaż to przecież niezmiernie ważne – lecz, jak pisał Byrne (1955, s. 17), to: „że ogólny wzrost ekonomiczny i socjalny, od samego początku był ściśle związany z nadwyżką wytwarzaną właśnie w rolnictwie”. Ponadto wzrost produktywności rolnictwa umożliwił uwolnienie siły roboczej z tego obszaru, tak niezbędnej w nowopowstających sektorach. A ponieważ rozwój tych sektorów był warunkiem postępu i tworzenia bogactwa, powyższe podejście doprowadziło do wykształcenia się doktryny o priorytecie uprzemysłowienia kosztem rolnictwa (Norton, 2004). Co zatem stało się na przestrzeni lat, że rolnictwo z fundamentu, podstawy rozwoju ekonomicznego, stało się „narodowym bólem głowy” (*national headache*) (Byrne, 1955, s. 40). A bardziej ogólnie także problemem ponadregionalnym, a współcześnie – globalnym.

Dla ewolucji postrzegania rolnictwa i jego roli w gospodarce zasadnicze były dwa założenia. Po pierwsze, rolnictwo musiało być na tyle efektywne, by tylko niewielka część zasobów naturalnych i społecznych była niezbędna do wytworzenia dostatecznej podaży żywności, i po drugie, konieczny był transfer zasobów z rolnictwa do nierolniczych sektorów gospodarki. Miało to zapewnić ewolucję rolniczych społeczności o niskich dochodach w bogate społeczeństwa przemysłowe (James, 1956). I tak się też stało, chociaż – jak wiadomo – nie we wszystkich krajach i regionach świata.

Spór o miejsce rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie trwa co najmniej od ponad 250 lat. Spór ten, jak stwierdzą Lains i Pinilla (2009), trwa głównie między takimi dyscyplinami, jak teoria ekonomii i historia gospodarcza. Dominujące w tej sprawie stanowiska ewoluują od poglądu, że rolnictwo było sektorem, z którego zasoby były „wysysane”, by służyć wzrostowi ekonomicznemu, samo jednak miało niewielki udział w tym wzroście, przez podkreślanie samoistnego wpływu rolnictwa na wzrost gospodarczy (rolnictwo jednym ze źródeł wzrostu), po opinie, że międzysektorowe relacje są bardziej istotne niż hipotetyczny „wkład” rolnictwa i z tej właśnie perspektywy należy analizować rolę rolnictwa w gospodarce, bez nadmiernej koncentracji na sektorach pozarolniczych (Lains i Pinilla, 2009). Nie oznacza to wszakże, że współcześnie istnieje powszechny konsensus co do roli rolnictwa w gospodarce i postępie cywilizacyjnym.

Rolnictwo w teorii ekonomii

W teorii ekonomii rolnictwo było i jest ukazywane z wielu różnych i dodatkowo zmiennych w czasie perspektyw. Co najmniej trzy z nich wydają się być kluczowe:

1. Relacje zachodzące w układzie rolnictwo – pozostałe sektory gospodarki, a szerszej otoczenie gospodarcze i społeczne.
2. Główne siły kształtujące mechanizm zmian i rozwoju rolnictwa.
3. Podstawowe kierunki (ścieżki) zachodzących w czasie zmian w rolnictwie.

Relacje: rolnictwo *versus* sektory nierolnicze

Rolnictwo do rangi podstawowego działu ekonomii podnieśli fizjokraci. Quesnay (1694-1774) w słynnej tablicy ekonomicznej (*Tableau économique*, 1758) zaprezentował przepływy, jakie zachodzą między głównymi klasami społeczeństwa. Klasę produkcyjną stanowili chłopci i dzierżawcy ziemi. Tylko oni wytwarzali tzw. produkt czysty, który oddawali w formie czynszu dzierżawnego właścicielom ziemskim.

Polski przedstawiciel fizjokratyzmu – Popławski (1774, s. 8-9) pisał, że „(...) pierwszą Ekonomii Politycznej częścią jest Rolnictwo”, a to dlatego, „iż jest iedynym fundamentem wszelkich dostatków kraiu każdego”³. Ta wyjątkowa pozycja rolnictwa wynika według fizjokratów z tego, że jako jedyna działalność człowieka pozyskuje z ziemi „materiał” zaspokajający wszelkie potrzeby ludzkie. Rzemiosło temu „materiałowi” nadaje tylko odpowiednią formę, a handel przewozi ten towar z miejsca na miejsce (Popławski, 1774, s. 24). Stanowisko powyższe w sposób klasyczny ilustruje główną myśl ekonomiczną fizjokratów. Nowa wartość wytwarzana jest tylko w rolnictwie i tylko w rolnictwie praca jest pracą produkcyjną. Gdyby nie praca rolnika, rzemieślnik nie miałby co przetwarzać, a kupiec czym handlować.

Fizjokratyzm powstał w warunkach rolniczej Francji, popularność zdobył także w innych krajach, lecz głównie tych nastawionych na produkcję rolną, a więc i w Polsce. Zdecydowanie przeciwstawiał się merkantylizmowi z jego apoteozą handlu, jako podstawy bogacenia się ludzi i państwa.

Merkantylizm wynosił handel i kupców wręcz na drugą co do ważności składową państwa, po organach władzy. Z tych powodów kupcy byli traktowani jako „(...) bardziej niż użyteczni w państwie, a ich troska o przemysł, stanowi(ła) część dobra publicznego” (Montchrétien⁴, 1889, s. 137). Z tych względów podstawowa działalność gospodarcza powinna być oparta na handlu (zagranicznym) i przemyśle (Steuart, 1805a, s. 167)⁵. Pozostawianie zbyt dużej liczby ludzi w rolnictwie prowadzi bowiem do bezużytecznej produkcji, która w efekcie przyczynia się do upadku samego rolnictwa (Steuart, 1805a, s. 129), pozbawiając jednocześnie pracy niezbędnej dla innych działów gospodarki. Według Steuarta rolnictwo nie może równać się co do metody organizacji z handlem, bowiem ludzie żyją tam (czyli w rolnictwie) z „wolnych”, spontanicznych owoców ziemi (*the spontaneous fruits of the earth*) (Steuart, 1805a,

³ Antoni Popławski (1739-1799) przez ekonomię polityczną rozumiał działania rządu odnoszące się do całego społeczeństwa (obejmujące cały kraj). Ponadto wyróżniał ekonomię prywatną, odnoszącą się do pojedynczego obywatela oraz ekonomię gospodarską, odnoszącą się „do uprawiania ziemi y szukania z niej pożytku” (Popławski, 1774, s. 7).

⁴ Praca Antoine de Montchrétien/Montchrestien (1575-1621) pt. *Traicté de l'Economie Politique*, ukazała się w 1615 r. Autor uważany jest za twórcę pojęcia „ekonomia polityczna”.

⁵ Sir James Denham-Steuart, VII Baronet (1712-1780) – XVIII--wieczny ekonomista brytyjski. Nazywany czasem „ostatnim merkantylistą”.

s. 173). Dlatego dzieli rolnictwo na handlowe, czyli to, które jest niezbędne do żywienia społeczeństwa (*useful*), i pozostałe, które jest formą egzystencji i trwania – zbędne ze społecznego punktu widzenia (*abusive*) (Steuart, 1805a, s. 210).

Najważniejszy był jednak handel. Handel był bowiem tą działalnością, w ramach której bogactwo jednostek i społeczeństw przepływa między ludźmi, „(...) odpowiednio do ich potrzeb, bez żadnych zakłóceń i bez jakiegokolwiek kontroli konsumpcji”. Zgodnie z tym podejściem przemysł z kolei jest tylko „zastosowaniem pomysłowej pracy wolnego człowieka w celu zdobycia za pomocą handlu równowartości niezbędnej do zaspokojenia wszelkich jego potrzeb” (Steuart, 1805a, s. 223). A ponieważ handel okazał się korzystny dla tworzenia bogactwa narodowego, to w sytuacji niesprzyjającej konkurencji na rynkach zagranicznych, powinien być wspierany przez państwo i jego administrację, jak i „stosowne zaangażowanie środków publicznych” (Steuart, 1805a, s. 375) przede wszystkim dlatego, że handel pozwala wzbogacać własny naród „kosztem tych wszystkich, którzy z nim handlują, zamiast kosztem własnych rodaków” (Steuart, 1805a, s. 383).

O ile merkantylizm był generalnie ideologią krajów morskich, o tyle fizjokratyzm – rolniczych. Fizjokratyzm nie wytrzymał jednak konfrontacji z gwałtownie rodzącym się kapitalizmem przełomu XVIII i XIX w. Bogaciły się bowiem kraje stawiające na przemysł i handel międzynarodowy, a nie na uprawę ziemi. I jak pisał Smith (2015, s. 5), jedne teorie podnoszą znaczenie działalności gospodarczej w miastach (system handlowy/merkantylistyczny), inne – gospodarki prowadzonej na wsi (system rolniczy)⁶.

W tych nowych realiach pozycja rolnictwa zaczęła gwałtownie spadać. Na rozwój nowych form aktywności gospodarczych niezbędny był kapitał, a rolnictwo i wieś stały się jedynie i aż głównymi jego dostarczycielami, bowiem w gospodarce przedindustrialnej stanowiły podstawowy sektor i miejsce – jak już wyżej zaznaczono – tworzenia nadwyżki ekonomicznej. Podstawy pod takie rozumienie roli rolnictwa w rozwoju gospodarczym położył Smith, co stało się następnie wręcz paradygmatem ekonomii klasycznej. Chociaż w tym samym czasie, a nawet wcześniej niż powstało *Bogactwo narodów*, francuski ekonomista Turgot (1727-1781) pisał, że stopy zwrotu z różnych sposobów wykorzystania bogactwa są wyrównywane przez mobilność kapitału między różnymi zastosowaniami, a rolnictwo kapitalistyczne podlega modernizacji i wypiera prymitywne formy organizacji jak niewolnictwo czy dzierżawy naturalne, tworząc wielkie gospodarstwa, które nie tylko zwiększają wartość ziemi, ale są zdolne przynosić swoim właścicielom zadowalające dochody (Turgot, 1795, s. 70). Turgot twierdził także, podobnie jak fizjokraci, że tylko rolnictwo może wytworzyć nadwyżkę w postaci renty (Brewer, 1987, s. 425). Dlatego Turgot przez jednych traktowany jest jako przedstawiciel ekonomii klasycznej i pionier teorii renty gruntowej, którą to teorię następnie „tylko” rozwinął Ricardo, przez innych zaś jako typowy fizjokrata⁷.

⁶ Systemy te Smith omawia w IV księdze *Bogactwa narodów* pt. *O systemach ekonomii politycznej*.

⁷ D. Ricardo (1817, s. IV) w przedmowie do swojej głównej pracy, czyli *On The Principles of Political Economy, and Taxation*, odcina się jednak od poglądów Turgota, Smitha, Saya i innych, twierdząc, że „ci zdolni autorzy nie rozumiejąc poprawnie zasad renty, (...) przeoczyli wiele ważnych prawd...”.

Przepływ kapitału ze wsi do miast, inaczej z rolnictwa do przemysłu i handlu, był podstawą współczesnego rozwoju. W Anglii w wielu ośrodkach miejskich wyrósł przemysł, który „zrodziło” rolnictwo (Smith, 2015, s. 464). Z czasem jednak nagromadzenie tego kapitału było w nowych aktywnościach tak wielkie, że zaczęło skutkować redukcją zysków i poszukiwaniem nowych okazji do zainwestowania. W ten sposób „tak jak przedtem urodzajność ziemi zrodziła przemysł, tak teraz rozwój przemysłu oddziałuje znów na ziemię i coraz bardziej zwiększa jej urodzajność” (Smith, 2015, s. 464). Następuje to na trzy różne sposoby: (1) powstanie dużego i chłonnego rynku na produkty rolne, (2) inwestowanie przez mieszkańców miast w zakupy ziemi, w tym także tej nieuprawnej i (3) wprowadzenie do życia mieszkańców wsi nowego ładu, w tym także poprawy bezpieczeństwa czy nowej formy organizacji struktur produkcyjnych i społecznych na obszarach wiejskich (Smith, 2015, s. 466-467). Tym to sposobem kapitał został częściowo „zwrócony” wsi, której kosztem został początkowo nagromadzony w miastach (Smith, 2015, s. 152). W bardzo podobnym tonie w 1790 r. – a więc zaledwie 14 lat po ukazaniu się *Bogactwa narodów* – pisał Staszic (2003, s. 186) „Rolnictwo stwarza przemysł; wzrost przemysłu doskonali rolnictwo”.

Z przedstawicieli ekonomii klasycznej warto przytoczyć poglądy – trochę zapomnianego – Skarbka (1792-1866), uważanego w okresie międzywojennym za najwybitniejszego polskiego przedstawiciela tego nurtu w ekonomii (Skarbak, 1926, s. 6). Skarbak pozostawał pod silnym wpływem Smitha, Saya, a także niemieckiego ekonomisty Krausa⁸, co sam deklaruje w przedmowie do *Elementarnych zasad...* (Skarbak, 1820a, s. 2) swojego podstawowego dzieła z zakresu ekonomii⁹.

Według Skarbka (1820a, s. XIII) stawianie rolnictwa ponad innymi działami gospodarki, jak czynią to fizjokraci, jest niesłuszne, bowiem bogactwo narodu nie pochodzi z uprawy ziemi. Preferowanie rolnictwa tak w życiu, jak i nauce jest wyłącznie następstwem tradycji związanej z pierwotnym charakterem tego działu oraz użytecznością jego produktów dla człowieka. Dzieje się to jednak ze szkodą tak dla rzemiosła, jak i handlu „bo te nigdy bezpośrednio żywności niedostarczaia”. Przewagi innych działów nad rolnictwem Skarbak upatruje w tym, że są one bardziej podatne na podział pracy, przez co zwiększa się ich jednostkowa wydajność. W rolnictwie takiej możliwości według niego nie ma przede wszystkim z uwagi na jego specyfikę, w tym przestrzenną rozległość gruntów, wpływ pór roku na organizację pracy czy dużą zmienność prac w rolnictwie.

Rolnictwo Skarbak (1820a, s. 123) traktuje jako dział surowcowy, co oznacza, że wytworzona tu wartość jest powiększana przez przemysł (rzemiosło), nadając tym surowcom wartość użytkową, i przez handel, który nadaje im wartość wymienną (u Skarbka: zamienną). Wszystkie trzy działy gospodarki tworzą wspólnie bogactwo narodowe, bowiem pierwszym źródłem bogactwa jest praca, a ta występuje we wszystkich rodzajach wytwórczości (Skarbak, 1820a, s. 19). Najogólniej bogactwo narodu jest konsekwencją stanu gospodarstwa narodowego (gospodarki

⁸ Christian Jakob Kraus (1753-1807) był niemieckim ekonomistą. Jego podstawowym dziełem jest 5-tomowa praca pt. *Staatswirtschaft* wydana w latach 1808-1811.

⁹ F. Skarbak miał niezwykle szerokie zainteresowania i poza tym, że był ekonomistą, był także powieściopisarzem, historykiem, tłumaczem, pamiętnikarzem, działaczem społecznym i politycznym oraz malarzem.

narodowej), przez co Skarbek (1828, s. 159) rozumie „zbiór sił i sposobów iakich naród używa, ażeby utrzymać byt fizyczny ludzi którzy go składają, i byt ten coraz bardziej polepszać”.

Jeżeli chodzi o samo rolnictwo, to według Skarbka najbardziej wydajne są mniejsze majątki ziemskie, bowiem w dużych część gruntów jest źle lub nie jest w ogóle uprawiana. Jest także przeciwnikiem poddaństwa chłopów i pańszczyzny, które to formy według niego są przyczyną niskiej wydajności wielu gospodarstw. Innymi słowy, Skarbek (1820b, s. 75) był zwolennikiem oparcia rolnictwa na stosunkowo niewielkich majątkach ziemskich, wykorzystujących najemną siłę roboczą.

Wraz z ewolucją wytwórczości rzemieślniczej w kierunku wielkich form industrialnych znaczenie rolnictwa spadało. Jego rola coraz bardziej polegała na dostarczaniu żywności dla mieszkańców miast i robotników przemysłowych. „Bogactwa narodów” rolnictwo nie tworzyło, za to coraz bardziej odstawało od form aktywności pozarolniczych. W coraz większym stopniu dawało się zauważyć tzw. specyfikę rolnictwa, by nie określać tego stanu mianem nienadążania za nowością, jaką był rodzący się kapitalizm. Ponieważ tej specyfiki, odrębności czy pozostawania w tyle nie dało się usunąć, powstał problem często określany jako tzw. kwestia agrarna.

Zainteresowanie kwestią agrarną w sposób niemalże cykliczny narasta i opada w kolejnych okresach. I jak pisał ponad pół wieku temu Chołaj (1966, s. 8), za główną tego przyczynę należy uznać samo „rolnictwo jako źródło konfliktu”. Narastanie sytuacji potencjalnie konfliktowych czy kryzysowych w rolnictwie prowadziło do naturalnego wzrostu zainteresowania jego problemami. Według Kautsky’ego (1899) kapitalistyczny sposób produkcji w pierwszej kolejności rozwija się w przemyśle, na co rolnictwo w większości nie ma wpływu, ale rozwój przemysłu już wpływa na rolnictwo i jego charakter, co prowadzi do swoistego podporządkowania wsi i rolnictwa sektorom nierolniczym. Z kolei Krzywicki (1967, s. 88) pisał o przewrocie w „nieruchliwej i rutynicznej¹⁰ produkcji rolnej”, a Wilkin (1986, s. 34) – „osobliwości rolnictwa”, które nie nadążało za zmianami zachodzącymi w innych działach gospodarki, a tym samym rosło jego odstępstwo od poziomu reprezentowanego przez otoczenie.

W literaturze można spotkać poglądy zarówno o eliminacji kwestii agrarnej (Byres, 1991, s. 12), jak i o nowym widmie kwestii agrarnej na wzór marksowskiego Manifestu komunistycznego (Moyo, Jha i Yeros, 2013, s. 94).

Reasumując, należy prawdopodobnie przyznać rację Runowiczowi (1984, s. 365), który pisał, że „kwestii agrarnej nigdy nie uda się rozwiązać na stałe, możliwe są tylko rozwiązania chwilowe”, co potwierdza status rolnictwa jako swoistego *enfant terrible* gospodarki. Sytuację tę mogą jednak zmienić przyszłe osiągnięcia postępu technicznego (biologicznego), które pozwolą na złamanie praw biologii i ukształtowanie wytwórczości rolnej jak każdej innej, a ponadto na unifikację stosunków produkcji w ramach całej gospodarki. Tylko czy będzie to jeszcze rolnictwo, jakie znamy współcześnie?

Bez względu jednak, jakie działania będą podejmowane w sprawie kwestii agrarnej, problemu tego nie można jednak ani bagatelizować, ani pozostawić jako

¹⁰ Rutynicznej (określenie przestarzałe) – tradycyjnej, wynikającej z rutyny.

naturalny stan, bowiem bez względu na swoją formę czy ostrość, z jaką przejawia się, jest on elementem zagrożenia rozwoju gospodarczego i społecznego (Wilkin, 1986). Gospodarka żadnego kraju nie będzie rozwijać się bezkonfliktowo w sytuacji, gdy rolnictwo pozostanie zacofanym sektorem.

Podjęcie zakładające subsumpcję rolnictwa i traktowanie go jako rezerwuaru pracy i kapitału dla sektorów nierolniczych miało od dawna silne podstawy teoretyczne. Lewis (1954, s. 29) w artykule pt. *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour* przedstawił model rozwoju gospodarki, gdzie jedno z założeń brzmiało: rolnictwo jest jednym z tych działów, w którym "krańcowa wydajność pracy jest znikoma, zerowa, a nawet ujemna". A jeżeli tak, to im szybciej następuje transfer pracy z rolnictwa, także z drobnego handlu, usług domowych itp., tym szybszy jest wzrost ekonomiczny. Nie może to jednak prowadzić do załamania w samym rolnictwie, bowiem stagnacja w tym sektorze oznacza brak rozwoju także w przemyśle.

Rosenstein-Rodan (1959, s. 362-363) pisał o konieczności zgromadzenia „społecznego kapitału podstawowego”, do którego zaliczał przemysł, transport, komunikację itp., by możliwe było wielkie pchnięcie (big push), a kraj zacofany (czytaj rolniczy) mógł wejść na drogę rozwoju. Nurske (1971, s. 121) pisał o błędnym kole ubóstwa (*the vicious circle of poverty*) i niemożności wyrwania się z niego przez kraje biedne, czyli rolnicze. O uwięzieniu rolnictwa w błędnym kole pisał także Kjeldsen-Kragh (2007, s. 103). Z kolei według Myrdala (1957, s. 40) zasadniczą przyczyną ubóstwa panującego w krajach o niskim poziomie rozwoju, czyli typowo rolniczych, jest samo ubóstwo. Polanyi (2010, s. 56) w swojej koncepcji „zakorzenia” akcentuje zaś silne posadowienie gospodarki przedindustrialnej, czyli opartej przede wszystkim na rolnictwie i drobnej wytwórczości w życiu i relacjach ówczesnych społeczeństw. Zerwanie z tą bazą nastąpiło wraz z powstaniem przemysłu i powiązanej z nim nowej, szczególnej instytucji, jaką był rynek. Polanyi nie zgadza się jednak z ekonomią klasyczną w sprawie znaczenia rynku dla organizacji gospodarki. Argumentował to tym, że rynki nie są instytucjami, które funkcjonują wewnątrz gospodarki, lecz poza nią, między ośrodkami handlu a nie produkcji. Transformacja od społeczeństwa rolniczego w stronę industrialnego nastąpiła zaś dzięki temu, że „dziesiątki praw zostały uchylone, a dziesiątki innych uchwalone” (Polanyi 2010, s. 120). Nie oznacza to, że państwo nie starało się w ogóle bronić starych struktur społeczeństwa wiejskiego przed niszczącą siłą pieniądza i rodzącego się przemysłu¹¹. Jednak ostateczne utowarowienie ziemi i pracy sprawiło, że system agrarny ustąpił miejsca systemowi industrialnemu i wolnej wymianie handlowej, prowadząc do zdecydowanego przewartościowania struktur gospodarczych i społecznych. Przewartościowania, które zaczęło rodzić zupełnie nowe problemy i nierówności, tak w obrębie gospodarek narodowych, jak i gospodarki światowej.

¹¹ W Anglii czyniła to na przykład Ustawa osiedleńcza z 1662 r. ustanawiająca tzw. poddaństwo parafialne, czy „system speenhamlandzki” z 1795 r. (*The Speenhamland system*, znany także jako Berkshire Bread Act) zapewniający zasiłki dla ubogich, co skutecznie blokowało powstanie wolnego rynku pracy. System krytykowali T.R. Malthus i D. Ricardo, twierdząc, że tworzy on pułapkę ubóstwa (Bregman, 2016). System speenhamlandzki został uchylony w 1834 r.

Wyjściem z tej sytuacji ma być zrównoważony wzrost (*balanced growth*) różnych branż, które wzajemnie tworzą dla siebie rynki zbytu. Według Nurske'ego (1971, s. 123) musi to być jednak „frontalny atak kapitału” (*frontal attack*) w wielu branżach, a nie działania pojedynczych przedsiębiorców, przez co w swoim podejściu Nurske zmierzał w podobnym kierunku co Rosenstein-Rodan i jego koncepcji wielkiego pchnięcia. A frontalny atak prowadził do postępującej industrializacji, wymiany międzynarodowej i w końcowym efekcie do wciągnięcia w ten „ruch” rolniczych obszarów, czyli „wypełnienia próżni na peryferiach”. Jednak z takim podejściem nie zgadzał się Hirschmann (1958, s. 50), twierdząc, że presję na rozwój generuje wyłącznie wzrost niezrównoważony. Tylko określone „napięcia”, dysproporcje i nierównowagi stanowią bowiem mechanizm wymuszający wzrost gospodarczy. A wykorzystywanie konstrukcji/modeli zakładających zbilansowanie czy równowagę do wyjaśniania zmian, czy ewolucji struktur społecznych i ekonomicznych jest z założenia błędne i nieprawidłowe, bowiem systemy społeczne nie mają tendencji do samostabilizacji i równowagi (Myrdal, 1957).

Inne podejścia teoretyczne także ukazywały relatywny spadek pozycji rolnictwa w gospodarce. Tak było w przypadku trójsektorowego modelu Fishera (1939), Clarka (1940) czy Fourastié (1949). Podstawowa idea tych modeli zakładała stopniowe przesuwanie aktywności ludzkiej z sektora pierwszego (surowcowego), w skład którego wchodziło rolnictwo¹² do sektora drugiego (produkcja, przetwórstwo: przemysł, budownictwo) i wreszcie do sektora trzeciego (wyższego: usługi). Rozwój gospodarczy i postęp oznaczały zatem odchodzenie od rolnictwa, jako działalności tradycyjnej, surowcowej, wręcz marginalnej. Przy takim ujęciu rolnictwo stawiane było w dalszej kolejności, jako sektor drugorzędny, wręcz schyłkowy, jeżeli chodzi o postęp, inwestycje, wydatki budżetowe, zainteresowanie polityczne i społeczne. Clark (1940, s. 6) pisał, że sektor trzeci przywraca wręcz znaczenie robotnikom odchodzącym z rolnictwa, czyli niemalże przywraca im godne miejsce, po tym jak zdegradowało ich rolnictwo.

W sposób zbliżony do powyższego kierunek rozwoju postrzegał Toffler (1985, s. 35-36). Powstanie rolnictwa stanowiło pierwszy punkt zwrotny w społecznym rozwoju człowieka, rewolucja przemysłowa była drugim wielkim przełomem, i wreszcie ostatnim tzw. trzecia „fala przyszłości”¹³, czyli era post-przemysłowa, usługowa. Różnica między falami polega głównie na tym, że rolnictwo wprowadziło zasadę przywiązania do ziemi, upowszechniło egzystencję przestrzennej bliskości, a trzecia fala raczej rozprasza niż skupia ludność, chociaż liczba mieszkańców coraz większych metropolii wzrasta. Koncepcja Tofflera (1985, s. 304) ma w sobie wiele elementów futurologicznych, a czasami wręcz zaskakujących, jak chociażby przekonanie o szczególnym podobieństwie fali pierwszej (rolniczej) i trzeciej oraz jego słynne stwierdzenie o „łączeniu motyki z komputerem”.

¹² Także rybołówstwo, leśnictwo i łowiectwo.

¹³ Toffler pisał też o cywilizacji trzeciej fali, ale także o cywilizacji rolniczej pierwszej fali oraz cywilizacji przemysłowej.

Poglądy innych ekonomistów także nie były dla rolnictwa korzystne z punktu widzenia miejsca i roli tego sektora we współczesnej gospodarce, w pierw industrialnej, a następnie usługowej, czy wreszcie post-industrialnej, cyfrowej, opartej na wiedzy itd.

Odchodzenie od rolnictwa traktowane było jako immanentne zjawisko związane z procesami industrializacji i urbanizacji kraju, jako kształtowanie się nowego podziału pracy, w trakcie którego coraz więcej czynności tradycyjnie wykonywanych przez gospodarstwa rolne przechodziło do działów nierolniczych, pozostawiając im wyłącznie produkcję surowca niezbędnego do wytwarzania żywności (Woś, 1979, s. 21). A ponieważ produktywność *per capita* w aktywnościach „miejskich” rosła szybciej niż w rolnictwie, prowadziło to nieuchronnie do coraz większych dysproporcji sektorowych, naturalnie na niekorzyść rolnictwa (Kuznets, 1955, s. 7-8).

Źródła bogactwa, a więc i rozwoju leżały coraz dalej od rolnictwa i jego potencjału. Rostow (1959, s. 1) identyfikuje pięć kolejnych stadiów rozwojowych społeczeństw w wymiarze ekonomicznym: społeczeństwo tradycyjne (*traditional society*), społeczeństwo w okresie transformacji i przygotowania startu (*the preconditions for take-off*), społeczeństwo stadium startu (*the take-off*), społeczeństwo dojrzałości gospodarczej (*maturity*) oraz społeczeństwo masowej konsumpcji (*high mass-consumption*)¹⁴. Społeczeństwo tradycyjne to naturalnie społeczeństwo oparte na rolnictwie, a z uwagi na jego niską wydajność, poświęcające tej wytwórczości zdecydowaną większość swoich zasobów. Zmiany w rolnictwie wywołane postępowaniem technicznym, a prowadzące do wzrostu jego produktywności, stały się zasadniczym warunkiem przejścia do etapu startu (*take-off*). W większości krajów współcześnie rozwiniętych etap ten generalnie nastąpił w XIX wieku. Rolnictwo w tym „przejściu” musiało spełnić trzy warunki: (1) dostarczyć więcej żywności dla szybko rosnącej populacji miejskiej, (2) rosnące dzięki zwiększonej sprzedaży żywności dochody rolnictwa miały powiększać efektywny popyt ze strony gospodarstw rolnych na produkty przemysłowe (maszyny, środki chemiczne, materiały budowlane itd.) i (3) powiększający się kapitał rolny poprzez bezpośrednie transfery od właścicieli ziemskich miał stać się bodźcem dla rozwoju sektora przemysłowego.

Generalnie rolnictwo zostało przymuszone do stałego zwiększania podaży żywności oraz popytu na towary przemysłowe i zapewnienia większego transferu kapitału do nowych sektorów gospodarki – *Agriculture must supply expanded food, expanded markets and an expanded supply of loanable funds to the modern sector* (Rostow, 1990, s. 24). Według innych badaczy jednak to nie przymus sprawia, że rolnictwo uczestniczy w ogólnym wzroście gospodarczym i modernizacji społecznej, lecz jego „wyjątkowe zasoby i umiejętność przenoszenia nadwyżek do sektora przemysłowego”. Głównie w formie kreowania popytu na produkty przemysłowe, udziału w rynku pracy, asymilacji innowacji, eksporcie, redukcji ubóstwa itd. (Rosandic i in., 2017, s. 2430). By stało się to jednak możliwe, rolnik z typowego posiadacza ziemi musi przekształcić się w przedsiębiorcę rolnego, zainteresowanego nowymi możliwościami, jakie daje nowoczesny rynek (Rostow, 1971, s. 107).

¹⁴ Pomijamy tu krytykę pracy Rostowa głównie za trudność we wskazaniu poszczególnych stadiów w rozwoju wielu krajów, czy brak jasnego wskazania czynników wzrostu w poszczególnych stadiach (Itagaki, 1963).

W ostatnich dekadach coraz większe znaczenie przypisuje się tzw. zrównoważonemu rozwojowi, zdefiniowanemu m.in. w raporcie Brundtland pt. *Our Common Future*, jako rozwój odpowiadający „potrzebom teraźniejszości, bez uszczerbku dla zdolności przyszłych pokoleń do zaspokojenia ich własnych potrzeb” (United Nation, 1987, s. 16). Raport ten zwraca uwagę, że współczesny wzrost gospodarczy prowadzi nieuchronnie do coraz większego skażenia tak przez przemysł, jak i rolnictwo, ludzkiego łańcucha pokarmowego oraz środowiska przyrodniczego przez liczne toksyny i substancje zagrażające zdrowiu i życiu ludzi. Rolnictwo, przemysł, energetyka czy górnictwo w równym stopniu przyczyniają się do nadmiernej eksploatacji i niszczenia środowiska przyrodniczego, bowiem postęp techniczny i nowe technologie zacierają tradycyjne różnice między rolnictwem, przemysłem i usługami. Tym samym rolnictwo zostało niejako „zrównane” z innymi sektorami gospodarki i w związku z tym żąda się od niego takiej samej reakcji na zaistniałą sytuację, jak i inne sektory. Stawiane przed rolnictwem wymogi dotyczą co najmniej takich spraw jak: zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego światowej populacji, ograniczenie eksploatacji i skażenia środowiska przyrodniczego oraz wyrównanych w ramach społeczeństw poszczególnych krajów warunków utrzymania i życia ludności rolniczej. By to osiągnąć w skali świata, brakuje jednak nie tyle rolniczych zasobów naturalnych, co woli politycznej i odpowiednich polityk, gwarantujących realizację koncepcji bezpieczeństwa żywnościowego w ramach zrównoważonego rozwoju.

Siły napędowe rozwoju rolnictwa (mechanizm zmian)

Poza rozważaniami w zakresie głównych kierunków zmian zachodzących w gospodarce i miejsca rolnictwa w tym procesie, kolejny problem absorbujący badaczy tego obszaru dotyczy sił napędowych, inaczej sił sprawczych tych zmian. Dominuje dosyć powszechne przekonanie, że siły te leżą poza rolnictwem, głównie w sektorach pozarolniczych (Runowicz, 1979; Zegar (red.), 2017; Skarbek, 1820b). Schultz (1964, s. 16) stwierdza jednak, że główny problem nie sprowadza się do wyjątkowej *oszczędności* tradycyjnych rolników w użyciu nowoczesnych środków produkcji, ani tego, czy żyzność gruntów rolnych jest głównym czynnikiem determinującym dochód z rolnictwa, ani że wielkość jednostek rolniczych jest ważna dla wydajnego rolnictwa. Według Schultza najważniejszą strategią transformacji rolnictwa tradycyjnego w nowoczesne jest edukacja rolników i inwestowanie w nowe czynniki produkcji.

Siły kształtujące mechanizm zmian i rozwój rolnictwa występują na różnych poziomach oddziaływania. Generalnie dotyczą skali globalnej, krajowej i lokalnej (Hazell i Wood, 2008). Siły napędowe o skali globalnej to międzynarodowy handel, spadek cen żywności pod wpływem wzrostu produktywności rolnictwa, wysokie ceny energii, postanowienia międzynarodowe (WTO, OECD). Siły krajowe to z kolei zmiany poziomu PKB/*per capita*, procesy urbanizacyjne, polityka rolna, integracja łańcuchów dostaw, ograniczenia środowiskowe (polityka klimatyczna), wreszcie siły lokalne to przede wszystkim poziom ubóstwa, zmiany demograficzne, poziom ochrony zdrowia, prawa własności w rolnictwie oraz ich zagwarantowanie, lokalna infrastruktura rolnicza oraz dostęp do rynku.

Dość powszechnie do sił napędowych zmian w rolnictwie zalicza się globalizację oraz kształtującą ten proces liberalizację wymiany międzynarodowej, integrację pionową oraz powstające globalne łańcuchy żywności, zmniejszające się zasoby czynników produkcji w rolnictwie jak użytki rolne i siła robocza, szczególnie w krajach rozwijających się (do zasadniczych czynników redukcji tych zasobów należy migracja do ośrodków miejskich oraz choroby zakaźne jak cholera, HIV/AIDS i zmiany klimatyczne) (Meijerink i Roza, 2007).

Siły napędowe rozwoju rolnictwa identyfikowane są także na poziomie gospodarstwa. Do takich zalicza się przykładowo zmiany w organizacji produkcji i wydajności technicznej (produktywności) gospodarstwa rolnego w następstwie realizowanych inwestycji (Gautam i Faruqee, 2016), wzrost współpracy między rolnikami, zwiększoną ochronę praw własności, poprawę konkurencyjności w zakresie eksportu żywności (Thiagarajan, 2020). Przede wszystkim podkreśla się jednak znaczenie takich sił rozwojowych, jak inwestycje w badania i rozwój, nowe technologie oraz innowacje, które są i będą zasadniczym elementem napędzającym zmiany we współczesnym rolnictwie. Przewidywane jest także stale rosnące znaczenie takich sił i czynników, jak presja ze strony konsumentów i rynków końcowych, zmieniające się nawyki pracownicze, ewolucja postaw w zakresie bezpieczeństwa i jakości żywności, rosnąca konkurencja ze strony rynku światowego, ekonomia skali, niska elastyczność na żywność, skuteczność strategii ograniczania ryzyka oraz zarządzania nabywcami i dostawcami, siła rynkowa i strategie poszczególnych przedsiębiorstw, a także polityka badań i rozwoju oraz transferu technologii, wreszcie dostępność i koszt zasobów, w tym kapitału, środków finansowych, personelu czy infrastruktury informacyjnej (Earl i in., 2002).

Dosyć jednoznacznie siły napędowe rozwoju sektora rolnego określa model indukowanego rozwoju rolnictwa Hayamiego i Ruttana (1985). Model ten wskazuje, że przełamanie barier rozwoju gospodarstw rolnych możliwe jest wyłącznie przez indukowane z zewnątrz innowacje, postęp techniczny oraz zmiany instytucjonalne. Tylko stały dopływ nowoczesnych środków produkcji, nowe rozwiązania organizacyjne czy doradztwo, edukacja oraz głębokie zmiany instytucjonalne mogą być czynnikami przełamania barier zapóźnienia w stosunku do sektorów nierolniczych i skierowania gospodarstw rolnych na ścieżkę rozwoju. Wymaga to jednak od rolników otwarcia na te propozycje, chęci do zmian oraz właściwej oceny ryzyka.

W ostatnim czasie – wzorem całej gospodarki – coraz częściej podkreśla się znaczenie nie tyle sił napędzających wzrost w rolnictwie czy określone zmiany, co przede wszystkim jego zrównoważenie. Do takich sił zalicza się przykładowo: zmiany demograficzne (pobudzające popyt na żywność), tzw. czynniki naturalne, jak wielkość gospodarstw, poziom edukacji rolników, ocieplenie klimatu, uwarunkowania społeczno-ekonomiczne (dochód/*per capita*, model konsumpcji, bezpieczeństwo własności ziemi, stabilność cen, deforestacja, dostępność technologii, dostęp do pozarolniczych rynków pracy), czynniki polityczne oraz instytucjonalne (sprawność organów państwa, instytucjonalna organizacja rolników) (Pham i Smith, 2014)¹⁵.

¹⁵ W analizie pominięto te siły napędowe, które były już wymieniane przy prezentacji czynników wzrostu w rolnictwie, jak poziom infrastruktury w rolnictwie, dostęp do rynku, ubóstwo, inwestycje, urbanizacja.

Bez względu jednak, które siły napędowe zmian w rolnictwie uznamy za decydujące, nie ulega wątpliwości, że po pierwsze, znaczenie poszczególnych z nich podlega ewolucji w czasie, po drugie, tkwią one zarówno w samym rolnictwie, jak i jego otoczeniu, po trzecie, są odmienne w krajach i regionach o różnych zasobach rolniczych czynników produkcji, jak zasoby ziemi i ludności rolniczej (zasoby pracy), po czwarte, ich moc sprawcza jest konsekwencją osiągniętego poziomu rozwoju gospodarczego, czyli inne są w krajach wysoko- i niskorozwiniętych, po piąte, w coraz większym stopniu będą determinowane globalnymi wyzwaniami cywilizacyjnymi (narastające dysproporcje rozwojowe i dochodowe, zmiany klimatyczne, migracje, eskalacja konfliktów społecznych i militarnych).

Uznając określoną sekwencję zmian rozwojowych zachodzących między poszczególnymi dziedzinami gospodarki za oczywistą, dosyć powszechnie akcentuje się jednak potrzebę zachowania określonych proporcji między sektorem pierwotnym, przetwórczym i usługowym. Nierównowaga w tym względzie, z jaką mamy do czynienia współcześnie, związana z postępującą gwałtownie dominacją sfery usługowej, w tym przede wszystkim finansowej, prowadzi do turbulencji, załamań i ogólnie sytuacji kryzysowych (Chesnais, 2012). Czy nie czas zatem uznać zasadność często w przeszłości powtarzanych prawd, że potrzeba równowagi między przemysłem a rolnictwem musi być powszechnie uznawana i nie wymaga dalszego podkreślenia (Mathur, 1971). A dla krajów obecnie rozwijających się inwestowanie w nowoczesną technikę w rolnictwie w celu zwiększenia produkcji rolnej jest prawdopodobnie bardziej opłacalne niż inwestowanie we wszystkie pozostałe sektory takich gospodarek (Reddaway, 1971). Zapewnia to bowiem korzystniejszą pozycję konkurencyjną na światowym rynku niż próba nadrobienia zaległości rozwojowych w innych sektorach gospodarki. Poza tym rozwój branż opartych na miejscowych surowcach, jak płody rolne, drewno czy bawełna jest w pierwszym okresie akumulacji kapitału i rozwoju przemysłowego jedynym racjonalnym rozwiązaniem. Są to bowiem wszystko branże typowe dla początkowego okresu industrializacji (Mountjoy, 1971), czyli stadium *preconditions for take-off* Rostowa.

Kierunki (ścieżki) ewolucji rolnictwa

Trzecie ważne zagadnienie w teorii rozwoju rolnictwa to główne kierunki jego ewolucji. Powszechnie przyjmuje się, że wraz z rozwojem gospodarczym i cywilizacyjnym spada znaczenie rolnictwa w gospodarce oraz że siły napędowe jego rozwoju ulegają wprawdzie ewolucji w czasie, lecz lokalizuje się je przede wszystkim i w coraz większym stopniu poza rolnictwem. Powstaje jednak kwestia ścieżek tej ewolucji.

Jednym z teoretycznych wyjaśnień jest model Herlemanna i Stamera (1963). Model ten opisany na bazie trójkąta równobocznego (dlatego w literaturze przedmiotu często określany jest mianem trójkąta Herlemanna–Stamera) ilustruje zmiany relacji czynników produkcji na różnych etapach rozwoju gospodarczego. Siłą ekonomiczną powodującą te zmiany są ceny poszczególnych czynników produkcji kształtowane przez ich podaż. Model wyróżnia 12 możliwych relacji czynników produkcji w rolnictwie z punktu widzenia poziomu ich cen. Rolnictwo w swoim rozwoju przechodzi przez następujące etapy: zagęszczenia, intensyfikacji, mechanizacji, wzrostu obszaru

gospodarstw, a następnie ponownie przez etapy intensyfikacji, mechanizacji i wzrostu obszaru gospodarstw w krajach o dużej gęstości zaludnienia oraz odwrotnej sekwencji trzech ostatnich etapów w krajach o niskim poziomie zaludnienia.

Wyodrębnienie 12 możliwych relacji czynników produkcji jest konsekwencją przyjętych założeń: 3 czynniki produkcji¹⁶ oraz 3 poziomy cen tych czynników (wysoki, średni, niski). Szczegółowa analiza modelu Herlemanna–Stamera dowodzi pewnej sekwencji zachodzących zmian w układzie powtarzalnym (cztery pierwsze etapy i trzy kolejne jako ich następstwo), lecz naturalnie na zupełnie innym poziomie rozwoju gospodarczego. Z tych względów w pewnych podejściach wyróżnia się tylko cztery etapy ewolucji: zagęszczenie – ekspansja przestrzenna (gospodarska ekstensywna), intensyfikacja pracochłonna, intensyfikacja kapitałochłonna (mechanizacja, wspierające znaczenie kapitału) i intensyfikacja „czysto” kapitałochłonna (Tomczak, 1983), czyli dominujące znaczenie kapitału w formie materialnej.

Rolnictwo w gospodarce przyszłości

Współcześnie do powyższej typologii rozwoju rolnictwa należałoby dodać jeszcze piąty etap intensyfikacji kapitałochłonnej opartej na dominacji kapitału intelektualnego. Siłą sprawczą rozwoju współczesnego rolnictwa jest bowiem przede wszystkim wiedza, umiejętności, kompetencje, doświadczenie, relacje rynkowe oraz innowacje. Rolnictwo początku XXI wieku to bowiem rolnictwo precyzyjne, pasowe (*strip-till*), zdominowane przez nowoczesne rozwiązania technologiczne, o minimalnych nakładach pracy, włączone w globalne łańcuchy dostaw. Tylko że w wielu obszarach świata to w dalszym ciągu rolnictwo oparte na żywej sile pociągowej i pracy ludzi, o niskich nakładach produkcyjnych, borykające się z powszechnymi plagami agrofagów i niedoborem wody. I chyba jedną z najtrudniejszych spraw jest dzisiaj odpowiedź na pytanie, który „model” będzie dominującym modelem rolnictwa XXI w. i lat następnych. Jakie są możliwe i realne ścieżki rozwoju rolnictwa w krajach o niskim poziomie rozwoju ekonomicznego? Czy istnieją szanse na intensyfikację kapitałochłonną rolnictwa tej części świata, a jeżeli tak – to jakiego typu: materialnego czy intelektualnego?

Inwestowanie w rozwój rolnictwa czy obszary pokrewne, jak chociażby przemysł drzewny, wydaje się dla wielu krajów, w tym głównie niżej rozwiniętych, bardziej racjonalnym rozwiązaniem aniżeli inwestowanie w nowe sektory gospodarki, ponieważ luka technologiczna jest tu znacznie mniejsza niż w nowych branżach. Dlatego wzrost w rolnictwie tych krajów przekłada się proporcjonalnie na wyższy wskaźnik wzrostu całej gospodarki niż wzrost w branżach nierolniczych (Block i Timmer, 1994). Dodatkowo, by rozwój był efektywny musi być „organiczny”, czyli powinien następować etapowo, krok po kroku, a nie na zasadzie gwałtownych skoków (Schumacher, 1971).

---

¹⁶ Te trzy czynniki produkcji to ziemia, praca i kapitał. Obecnie w erze globalizacji, gospodarki opartej na wiedzy, gospodarki sieci i kapitalizmu kognitywnego, uważa się że podstawowym czynnikiem produkcji jest wiedza i informacja (Ratajczak, 2015).

Zainteresowanie zmianami, reformami w rolnictwie, w tym przede wszystkim koncentracją obszarową, głównie ze strony właścicieli (elit) ziemskich, datuje się od bardzo dawna. Zawsze prowadziło bowiem do wzmocnienia siły politycznej tej grupy, wzrostu jej społecznego prestiżu, a przede wszystkim wzrostu dochodów z najmu ziemi (Kjeldsen-Kragh, 2007). Widoczne to było zwłaszcza w Wielkiej Brytanii, gdzie reformy w rolnictwie poprzedzały początek industrializacji.

Poglądy na temat roli rolnictwa w gospodarce i jej rozwoju ewoluowały przez dziesięciolecia. Dominował jednak pogląd o konieczności stałej koncentracji obszarowej i postępującej industrializacji rolnictwa w celu nie tylko zapewnienia odpowiedniej podaży płodów rolnych, lecz także nadążania tego sektora gospodarki za pozostałymi jej częściami. Inaczej ujmując: eliminacji tzw. kwestii agrarnej. Było to tzw. tradycyjne, wąskie pojmowanie roli rolnictwa w gospodarce (Meijerink i Roza, 2007). Podejście to nie było naturalnie pozbawione krytyki. Badacze podkreślali bowiem także zasadność innych strategii, jak chociażby wsparcia rozwoju małych gospodarstw rolnych. Rolnictwo wspomaga bowiem gospodarkę na różne sposoby, jak dostarczanie żywności, podatki, czy zapewnienie określonych czynników produkcji (przede wszystkim pracy), a te funkcje w różnym stopniu wypełniają i duże (żywność) i małe (praca) gospodarstwa rolne (Johnston i Mellor, 1961). Wśród ekonomistów narasta dlatego przekonanie, że wzrost w rolnictwie jest kluczem do ekspansji całej gospodarki i likwidacji ubóstwa, i to zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich (Norton, 2004). Z tych względów sprawy rolnictwa muszą być kluczowe w polityce ekonomicznej każdego kraju.

Istnieje jeszcze drugi powód tego szczególnego zainteresowania polityki gospodarczej rolnictwem. Rolnictwo w największym stopniu korzysta z zasobów wody, gleb, powietrza, terenów o naturalnej okrywie roślinnej itd. Gospodarowanie tymi zasobami nie może podlegać wyłącznie prawom rynku, bowiem zawsze prowadzi to nieuchronnie do niekontrolowanej ich nadmiernej eksploatacji, a na to nie może pozwolić sobie żaden kraj, nawet o największych zasobach naturalnych (Norton, 2004). Wymaga to jednak zintegrowanego podejścia do rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Historia pokazała bowiem, że próby inwestowania wyłącznie we wzrost produkcji rolnej z pominięciem problemów obszarów wiejskich prowadziły do wielu turbulencji oraz mniejszej efektywności inwestycji w samym rolnictwie. Inwestowanie łączne w oba te obszary wywołuje efekt mnożnikowy, bowiem dochody z produkcji rolnej są w przewadze wydatkowane na rynku lokalnym, co zwiększa dynamikę regionu i wtórnie pozytywnie oddziałuje na rolnictwo. W literaturze określa się to mianem tzw. rolniczego wzrostu sprzężonego (*agricultural growth linkages*) (Meijerink i Roza, 2007).

Jednocześnie można spotkać stanowiska podkreślające spadek znaczenia i prestiżu rolnictwa w gospodarce. Główną przyczyną tego stanu jest globalizacja i towarzyszące jej zjawiska jak rosnąca konkurencja, migracje młodych ludzi do miast, postępująca degradacja zasobów rolniczych, szybki rozwój sektorów pozarolniczych redukujących znaczenie rolnictwa. Ogólnie, jak uważa część badaczy, rolnictwo przestało być „motorem” wzrostu gospodarczego, rozczarowało wielu donatorów instytucjonalnych. Początek nowego wieku, a także kryzys gospodarczy pierwszej dekady XXI w., zaczynają jednak przywracać zainteresowanie rolnictwem (Meijerink i Roza, 2007).

Czy jest to tylko chwilowa „moda”, czy możliwy jest rzeczywisty renesans rolnictwa, swoista reagraryzacja, pokaże przyszłość. Sprzyjają temu także tak wyjątkowe zjawiska, jak globalne kryzysy, pandemia czy negatywne skutki zmian klimatu, w następstwie których dochodzi do znacznych turbulencji i w efekcie rozerwania stabilnych, jak się powszechnie sądziło, więzi spajających globalne łańcuchy dostaw żywności. Bez względu jednak, który kierunek zmian oraz sposób pojmowania roli rolnictwa będą dominujące wiele wskazuje, że rolnictwo przyszłości dalej będzie absorbowało uwagę badaczy, polityków, jak i całe społeczeństwa. Wątpliwość dotyczy tylko, czy to zwiększone zainteresowanie będzie wynikało z faktu, że rolnictwo pozostanie narodowym, a nawet globalnym bólem głowy, czy też stanie się powszechnym źródłem bogactwa narodów.

Rolnictwo i wyżywienie

Związek między stanem (poziomem rozwoju) rolnictwa, wolumenem produkcji rolniczej a poziomem i strukturą wyżywienia społeczeństwa jest więcej niż oczywisty. W powojennej historii Polski można wyróżnić, z tego punktu widzenia, trzy okresy:

1. Okres „nadrabiania” opóźnień, szybkiego wzrostu spożycia żywności i likwidacji narosłych w przeszłości dysproporcji – okres egalitaryzacji spożycia (1945-1956).
2. Okres poszukiwania nowej równowagi i racjonalizacji spożycia z punktu widzenia wskazań nauki o żywieniu człowieka – okres racjonalizacji struktury spożycia żywności w warunkach polityki taniej żywności (1957-1990).
3. Okres liberalizacji rynku żywnościowego, kiedy państwo zrezygnowało z prowadzenia polityki żywnościowej (celowego kształtowania poziomu i struktury spożycia żywności), a decyzje konsumentów zależały omal wyłącznie od ich dochodu dyspozycyjnego oraz zmiennych relacji cen rynkowych. Okres ten został zapoczątkowany zmianami systemowymi w 1990 roku (Woś, 2000).

W ciągu 45 powojennych lat (1945-1990) Polska realizowała politykę taniej żywności opartą na dotacjach do rolnictwa, produkcji żywności i konsumpcji, co pozwoliło na utrzymanie relatywnie niskich cen. Dzięki tej polityce spożycie żywności w Polsce było wyższe, niż wynikałoby to z ogólnego stanu gospodarki. Przesłanki realizowanej polityki taniej żywności były różnej natury: społeczno-polityczne i ekonomiczne, jak również zmieniały się w czasie. Pierwszą przesłankę stanowił egalitaryzm społeczny. Uznano, że możliwie łatwa oraz powszechna dostępność żywności, nawet dla najuboższych grup społeczeństwa, ma zasadnicze znaczenie dla biologicznego i psychicznego rozwoju społeczeństwa, zwłaszcza dzieci i młodzieży. Drugą przesłanką polityki taniej żywności miała rodowód ekonomiczny. W warunkach kraju słabo rozwiniętego wydajność pracy jest ogólnie niska. W tej sytuacji płace i dochody dyspozycyjne ludności nie mogą być wysokie. Z tego jednoznacznie wynika, że przy cenach równowagi rynkowej popyt na żywność musiałby być niski, co zakłócałoby proces reprodukcji siły roboczej. Chcąc chronić określony poziom spożycia żywności, państwo decyduje się na współfinansowanie żywności poprzez dopłaty do jej cen rynkowych. W ten sposób państwo nie tylko utrzymuje pewien poziom wyżywienia, ale także kształtuje strukturę popytu na żywność i pośrednio wpływa na produkcję rolniczą (Woś, 2000).

Z upływem lat dotacje do żywności stawały się coraz większym obciążeniem budżetu państwa. Rząd zdawał sobie sprawę z konieczności stopniowego wycofywania się z polityki taniej żywności, ale dla tych zmian nie uzyskiwał poparcia społecznego. Próby podwyżek cen żywności wywoływały ostre sprzeciwy i przesilenia polityczne. System ten dotarł do lat 90. XX w. Dopiero w atmosferze rewolucyjnej transformacji ustrojowej stało się możliwe „urynkowanie” cen żywności¹⁷ (Woś, 2000). Urealnione ceny żywności (bez dotacji) stały się, oprócz dochodów, głównym czynnikiem kształtującym dostępność ekonomiczną żywności. Ceny towarów i usług konsumpcyjnych, w tym ceny żywności, w latach 1989-1991 wzrastały dynamicznie (w 1989 r. ceny detaliczne żywności wzrosły o 324%, a w 1990 r. – o 575% w porównaniu z rokiem poprzednim). Dopiero od roku 1992 nastąpiło wyraźne osłabienie dynamiki wzrostu cen żywności (Gulbicka, 1997).

Rolnictwo w gospodarce narodowej – empiryczna weryfikacja zmian

Metoda badawcza i źródło danych

W drugiej części opracowania weryfikacji empirycznej została poddana jedna z trzech głównych perspektyw ilustrujących miejsce rolnictwa w gospodarce i teorii ekonomii, tj. relacja w układzie rolnictwo – pozostałe sektory gospodarki. Ocena została przeprowadzona na przykładzie polskiego rolnictwa i jego ewolucji czasowej. Podstawowym okresem analizy był przedział lat: od 1950 do 2020 r., czyli zmiany jakie nastąpiły w perspektywie prawie 70 lat¹⁸. Analizie poddano takie relacje jak potencjał rolnictwa w gospodarce (zasoby ziemi, pracy i kapitału), wkład w tworzenie wartości dodanej (DNB/PKB), produkcja rolnicza, udział w handlu zagranicznym oraz zmiany w konsumpcji żywności.

Długookresowe analizy porównawcze napotykają na wiele trudności metodologicznych, wśród których do zasadniczych należy zapewnienie porównywalności danych empirycznych (statystycznych). Jest to konsekwencja zmian, jakie zachodzą w definiowaniu kategorii i pojęć z upływem czasu. Problem ten odnosi się także

¹⁷ Odchodzenie od polityki taniej żywności było stopniowe, ale zdecydowane. Towarzyszyły temu następujące kroki:

1. Przy uchwalaniu ustaw budżetowych na kolejne lata parlament stopniowo zmniejszał (i znosił) dotacje budżetowe do cen żywności. Procedurę tę stosowano w latach 1990-1992.
2. Zniesiono limity importowe i cła od niektórych produktów żywnościowych. W dniu 19 grudnia 1990 r. Rada Ministrów zwolniła import większości surowców rolnych i produktów żywnościowych z cła. Otworzyło to polski rynek dla importowanej żywności. Niestety, coraz większym strumieniem zaczęła napływać żywność dotowana przez kraje członkowskie Unii Europejskiej, co polskich producentów żywności postawiło na przegranej pozycji. Ta nierozważna polityka importowa rządu stała się przyczyną głębokiego kryzysu polskiego rolnictwa i utraty samowystarczalności żywnościowej.
3. Wycofano kredyty preferencyjne dla wytwórców żywności (rolników i zakładów przemysłu spożywczego). Począwszy od 1991 r. wysoką stopą procentową obłożono pobrane w przeszłości i niespłacone kredyty inwestycyjne. Operacja ta była jednym z głównych instrumentów terapii szokowej.
4. Unieważniono liczne przepisy prawne, obligowały zakłady pracy do dopłat do żywienia zbiorowego. W latach 1990-1993 wygasły przepisy prawne regulujące utrzymanie takich stołówek.
5. Ograniczono finansowanie działalności socjalnej zakładów pracy (w tym różnych form wypoczynku), co pośrednio zmniejszyło popyt na żywność.

¹⁸ Dokładny okres analizy w zakresie przyjętych wymiarów jest uzależniony od dostępności danych empirycznych (statystycznych).

do niniejszego opracowania. Celem tej części pracy jest jednak przede wszystkim próba określenia zmian zachodzących między badanymi obiektami (ich kierunku i siły), a nie konkretnej relacji w danym okresie, co częściowo łagodzi wspomniany wyżej problem badawczy, nie eliminując go wszakże całkowicie.

Potencjał rolnictwa i zdolności akumulacyjne

Rozwój gospodarczy oraz postęp techniczny prowadzą do zasadniczej zmiany miejsca oraz znaczenia rolnictwa w gospodarce narodowej, co dotyczy naturalnie także polskiej gospodarki. W pierwszej kolejności radykalnie zmienił się udział pracujących w rolnictwie w ogóle pracujących. W 1950 r. było to prawie 70,0%, w 1980 r. – 47,3%, a w 2019 r. – tylko 14,4%. Szczególnie znaczący jest spadek po 1990 r., kiedy do polskiej gospodarki przywrócono mechanizm wolnorynkowy. Jeszcze głębsza redukcja dotyczy relacji pracujących w rolnictwie do ogółu mieszkańców Polski, tj. z poziomu 47,2% w 1950 r. do 6,0% w 2019 r. (tab. 1). Ten relatywny spadek odnosi się także do drugiego czynnika produkcji, jakim jest kapitał. O ile przed 1960 r. udział rolnictwa w wartości środków trwałych wynosił ok. 22%, to następne dekady przyniosły stopniowy jego spadek. W latach 1980-1990 udział ten wynosił ok. 6,0-7,0%, a po 2000 r. ukształtował się na poziomie ok. 4,0-5,0%. Oznacza to stopniową względną redukcję zasobów zgromadzonego w rolnictwie kapitału na rzecz działów pozarolniczych.

Tabela 1

Rolnictwo w polskiej gospodarce w latach 1950-2019 (w %)

Wyszczególnienie	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2019
UR w pow. kraju	65,6	65,3	62,5	60,6	60,1	57,0	47,5	47,0
Pracujący w rolnictwie:								
w ogóle zatrudnionych	69,8	60,9	51,0	47,3	35,2	28,7	16,5	14,4
w ogóle mieszkańców	47,2	38,0	29,7	23,4	15,3	11,3	6,2	6,0
Mieszkańcy wsi								
w ogóle ludności	61,0	51,7	47,8	41,5	38,5	38,1	39,2	39,9
Rolnictwo w wartości inwestycji ^a	13,6	15,5	13,0	15,2	11,4	1,6	2,0	2,2
Rolnictwo w wartości środków trwałych ^a		21,8	15,5	7,2	6,3	7,5	4,9	3,7
PG rolnictwa w ogóle PG ^b	24,3	25,7	15,5	13,7	9,6	4,8	3,3	3,0
Rolnictwo w DNB/PKB ^c	24,9	23,3	14,5	12,8	7,2/7,1	4,4	2,6	2,1

^a w latach 1950-2018; ^b w latach 1957-2018; ^c w latach 1950-1990 – DNB, w latach 1990-2019 – PKB. Dla 1990 roku pierwsza wartość – DNB, druga – PKB.

Źródło: obliczenia na podstawie danych GUS.

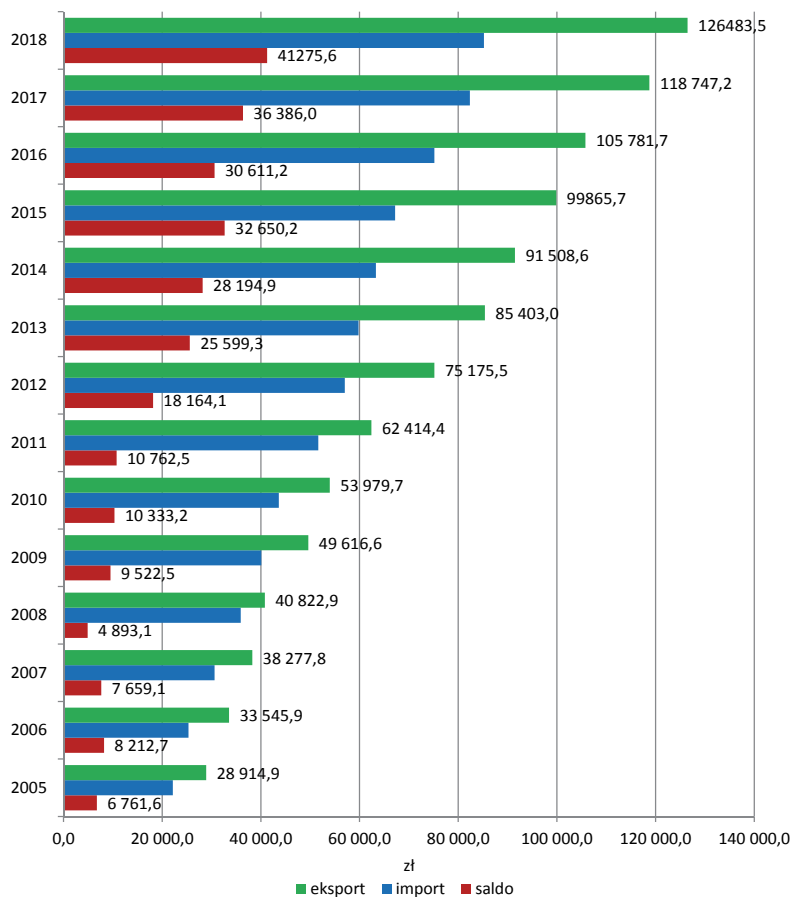
Następstwem powyższych tendencji jest systematyczny spadek udziału rolnictwa w globalnej produkcji gospodarki. O ile do 1960 r. udział ten kształtował się na poziomie 1/4 produkcji całej polskiej gospodarki, to następne dekady przyniosły spadek tego udziału do poziomu 10-15% w latach 1970-1980, by po 2000 r. ukształtował się

on poniżej 5%. Jeszcze głębsza była redukcja akumulacyjnych zdolności rolnictwa, bo prawie z 1/4 w skali całej gospodarki w 1950 r. do niewiele ponad 2,0% w 2019 r.

Eksportowo-importowe powiązania rolnictwa z gospodarką

Handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi ma ważne znaczenie dla rozwoju polskiego rolnictwa i całej gospodarki. Przez długie lata rolnictwo i przemysł spożywczy nie dysponowały trwałymi nadwyżkami produktów. Eksportowano niewielkie ilości dóbr dla pozyskania dewiz, które były niezbędne dla rozwoju gospodarki. Radykalne zmiany w polskim handlu zagranicznym artykułami rolno-spożywczymi nastąpiły w okresie transformacji systemowej (Woś, 2000), a następnie od momentu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Od 2015 r. saldo w handlu zagranicznym artykułami rolno-spożywczymi jest dodatnie, a od 2008 roku systematycznie wzrasta (rys. 1).

Rys. 1. Obroty handlu zagranicznego artykułami rolno-spożywczymi w latach 2005-2018 – w mln zł (ceny bieżące).

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS.

W 2018 roku wartość eksportu ogółem wynosiła 126,5 mld złotych i była 4,4-krotnie wyższa niż w 2005 roku, zaś wartość importu wynosiła 85,2 mld zł i była 3,8-krotnie wyższa. A zatem saldo w handlu zagranicznym artykułami rolno-spożywczymi wzrosło z 6,8 do 41,3 mld zł, czyli 6,1-krotnie.

Dla Polski szczególnie ważne jest dodatnie saldo w handlu artykułami rolno-spożywczymi, ze względu na ujemne saldo w handlu zagranicznym artykułami przemysłowymi i usługami. Jak długo nie będzie realne osiągnięcie nadwyżki dochodów z eksportu dóbr przemysłowych lub eksportu usług, tak długo utrzymywanie samowystarczalności żywnościowej w Polsce jest zadaniem bezdyskusyjnym. Żaden kraj nie jest w stanie się rozwijać i spłacać zadłużenia w warunkach, gdy we wszystkich sektorach posiada obroty deficytowe (Michna, Lidke i Zalewski, 2012).

Tendencje w spożyciu żywności w latach 1960-2018

W latach 1960-2018 dokonały się istotne zmiany w spożyciu¹⁹ podstawowych produktów żywnościowych w Polsce, szczególnie w grupie produktów pochodzenia zwierzęcego. Znacznie wzrosło spożycie drobiu i przetworów drobiowych – 3,9-krotnie²⁰, ryb i przetworów – 2,8-krotnie, owoców – 2,8-krotnie, tłuszczów roślinnych – o 91,4%, a w mniejszym stopniu cukru – o 44,1%, mięsa wieprzowego i jego przetworów – o 30,3% i jaj kurzych – o 12,5%. Spożycie masła ukształtowało się na tym samym poziomie. Zmniejszyło się spożycie ziemniaków – o 57,4%, mięsa wołowego i jego przetworów – o 57,1%, przetworów zbożowych – o 30,3%, tłuszczów zwierzęcych – o 10,8%, warzyw – o 4,5%²¹ oraz mleka krowiego i jego przetworów – o 2,6% (tab. 2). W grupie tłuszczów wyodrębnionych na uwagę zasługuje substytucja tłuszczów zwierzęcych tłuszczami roślinnymi.

W strukturze spożywanego mięsa w latach 1960-2018 dominowało spożycie mięsa wieprzowego. O poziomie spożycia mięsa wieprzowego decydują przede wszystkim zmiany w krajowej produkcji wieprzowiny. Mięso wieprzowe stanowi ok. 60% spożywanego mięsa ogółem. W 2018 r. spożycie tego gatunku mięsa osiągnęło 42,6 kg na mieszkańca rocznie i był to najwyższy poziom w omawianym okresie.

W latach 60. XX w. udział mięsa wołowego w spożyciu mięsa ogółem wynosił 16,5%, w latach 70-90. – ok. 26%, a w 2018 r. – zaledwie 3,9%. Zagrożenie chorobą BSE, niska jakość mięsa wołowego (niewielka ilość mięsa kulinarnego na rynku) i wysokie ceny wpłynęły na tak znaczący spadek spożycia mięsa wołowego. Zamiast wołowiny mieszkańcy Polski spożywają znacznie więcej tańszego mięsa, tj. drobiu. Spożycie drobiu w 2018 r. osiągnęło poziom prawie 30 kg

¹⁹ Spożycie opracowywane jest metodą bilansową: produkcja powiększona o import, pomniejszona o eksport oraz ubytki i straty produktów rolnych u producentów i w obrocie, z uwzględnieniem zmiany stanu zapasów u producentów i w jednostkach handlowych. Produkcję niektórych surowców rolnych (ziarno zbóż, ziemniaki, warzywa, owoce, mleko i jaja) pomniejsza się ponadto o ich zużycie na cele produkcyjne (siew, spasanie, surowce dla gorzelnii, krochmalni itp.). Dane o poziomie spożycia służą ocenie globalnych zmian spożycia żywności w kraju ogółem i w przeliczeniu na mieszkańca (<https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/2542,pojecie.html>).

²⁰ Dla drobiu – lata 1990-2018.

²¹ Dla warzyw – lata 1970-2018.

na mieszkańca rocznie, a na początku lat 90. XX wieku było to zaledwie 7,6 kg. Tak wysoka dynamika spożycia drobiu wynika z większej produkcji, jak również z korzystniejszych dla konsumentów relacji cen drobiu w stosunku do cen innych gatunków mięsa.

Tabela 2

*Spożycie podstawowych produktów żywnościowych w Polsce w latach 1960-2018 –
w kilogramach na 1 mieszkańca rocznie*

Wyszczególnienie	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2018
Ziarno 4 zbóż ^{a, b}	145	131	127	115	120	108	101
Ziemniaki ^{a, b}	223	190	158	144	134	110	95
Warzywa	.	111	101	119	121	106	106
Owoce	19,5	32,8	37,7	29,0	51,6	44,0	54,0
Mięso i podroby ^c	49,9	53,0	74,0	68,6	66,1	73,7	80,2
w tym: mięso	42,5	48,7	69,1	63,7	62,0	69,9	76,1
wieprzowe	32,7	29,2	37,2	37,6	39,0	42,2	42,6
wołowe	7,0	12,6	18,5	16,4	7,1	2,4	3,0
drób	.	.	.	7,6	14,7	24,6	29,6
Ryby i przetwory ^d	4,5	6,3	8,1	5,4	12,5	13,1	12,8
Tłuszcze jadalne ^e	15,6	20,8	24,8	23,6	28,7	24,6	18,0
zwierzęce	7,4	8,2	8,1	8,2	6,7	6,3	6,6
roślinne	3,5	6,6	7,8	7,6	17,8	14,0	6,7
masło	4,7	6,0	8,9	7,8	4,2	4,3	4,7
Mleko krowie ^f	234	270	270	249	199	195	228
Jaja kurze	7,2	9,3	11,1	9,5	9,4	10,1	8,1
Cukier	27,9	39,2	41,4	44,2	41,6	39,9	40,2

^a w przeliczeniu na przetwory; ^b dane dotyczą lat gospodarczych, tzn. obejmują okres od 1 lipca poprzedniego roku do 30 czerwca danego roku; ^c łącznie z mięsem i podrobami przeznaczonymi na przetwory; ^d w wadze żywej; ^e w wadze handlowej ^f łącznie z mlekiem przeznaczonym na przetwory, bez mleka przeznaczonego na masło

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS oraz obliczenia własne.

Na ogół ocenę zmian w strukturze konsumpcji żywności dokonuje się w aspekcie racjonalizacji wyżywienia polegającej na respektowaniu przez ludzi zasad zdrowego odżywiania się. Do pozytywnych zmian, ze względów zdrowotnych, w strukturze spożycia żywności w analizowanym okresie należy zaliczyć wzrost spożycia owoców, ryb i przetworów, drobiu i tłuszczów roślinnych, zaś do negatywnych – spadek spożycia warzyw, mleka i przetworów mlecznych oraz wzrost spożycia cukru i mięsa wieprzowego.

Mechanizm rynkowy sprzyja poprawie struktury spożycia żywności i zbliża ją do modelu prozdrowotnego. Dzięki importowi żywności dieta przeciętnego mieszkańca Polski staje się coraz bardziej urozmaicona. Możliwości wyboru produktów

żywnościowych i sposobu odżywiania się są znacznie większe niż w systemie gospodarki planowej. Żaden jednak system nie ma samych mocnych stron. Zwykle jest tak, że pewne cenne wartości osiąga się kosztem innych. System rynkowy polaryzuje społeczeństwo pod względem poziomu wyżywienia, co jest prostą konsekwencją polaryzacji dochodowej (Woś, 2000, s. 87).

Dane bilansowe nie przedstawiają rzeczywistego spożycia, a dotyczą podaży żywności dostępnej dla przeciętnego mieszkańca kraju. Nawet gdy podaż żywności w skali kraju (fizyczna dostępność żywności) jest wystarczająca dla wszystkich ludzi, nie oznacza to jeszcze, że poszczególne jednostki oraz różne grupy ludności mają jednakowy do niej dostęp (ekonomiczna dostępność żywności). Dlatego konieczne jest uzupełnienie informacji bilansowych bezpośrednimi badaniami spożycia żywności, których dostarczają m.in. dane z badań budżetów gospodarstw domowych opracowywanych przez Główny Urząd Statystyczny.

Analiza spożycia żywności na poziomie gospodarstw domowych w Polsce wykazała, że w 2018 roku w przypadku 20% osób najuboższych stopień zaspokojenia potrzeb żywnościowych był niezadowolający. Świadczy o tym niski poziom spożycia wielu podstawowych produktów żywnościowych, wysokie współczynniki dochodowej elastyczności popytu (spożycia) na wiele produktów żywnościowych, a także relatywnie wysoki współczynnik dochodowej elastyczności wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe – $e = 0,701$ (podczas gdy dla 20% osób najzamożniejszych współczynnik ten wynosił $e = 0,144$). Oznacza to, że około 7,7 mln mieszkańców Polski ma niezaspokojone potrzeby żywnościowe. W Polsce nie ma jednak głodu w dosłownym tego słowa znaczeniu, ale występują niedobory energii, białka, witamin oraz makro- i mikroelementów w codziennym wyżywieniu wielu polskich rodzin (Kwasek, 2019, s. 38).

W każdym ustroju ekonomiczno-społecznym znajduje się pewien odsetek niskodochodowych gospodarstw domowych. Odsetek ten zależy nie tylko od czynników ekonomicznych, tj. osiągniętego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego kraju i stopnia zróżnicowania dochodów, ale także od czynników pozaekonomicznych, w tym chorób, niepełnosprawności, kalectwa, zaawansowanego wieku, niepełnej rodziny, alkoholizmu, narkomanii itp. (Małysz, 2008).

Podsumowanie

Rolnictwo stanowi jedną z pierwszych form świadomej i zorganizowanej działalności człowieka. Jego powstanie przyniosło zasadnicze zmiany w organizacji pierwotnych społeczności, prowadząc do ewolucji międzyludzkich i gospodarczych form w kierunku tego, co współcześnie nazywamy cywilizacją. Z upływem czasu oraz postępującym rozwojem gospodarczym zmianom ulegały poglądy na temat roli rolnictwa w gospodarce. Do rangi podstawowego działu ekonomii podnieśli rolnictwo fizjokraci. Powstawanie nowych form aktywności gospodarczej, w tym zwłaszcza rewolucja przemysłowa, diametralnie przewartościowała ten układ i pozycja rolnictwa zaczęła gwałtownie spadać. Rolnictwo stało się źródłem nadwyżki ekonomicznej dla nowych sektorów gospodarki, w tym zwłaszcza przemysłu (ujęcie zgodne z ekonomią klasyczną). Stopniowo zaczęło odstawać od reszty gospodarki ujawniając swoją odrębność, niedostosowanie czy „osobliwość”, prowadząc

wprost do powstania zjawiska określanego mianem kwestii agrarnej. Współczesne rolnictwo, mimo że zmodernizowane, unowocześnione i w większości regionów świata niepodobne do tradycyjnej chłopskiej zagrody, w dalszym ciągu ujawnia swoje odmienności. Są one konsekwencją odrębności rozwojowych nowoczesnych sektorów gospodarki globalnej, jak i utrzymującej się w dalszym ciągu „specyfiki” rolnictwa wynikającej z zależności od praw przyrody i środowiska.

Generalnie wraz z rozwojem ekonomicznym spada znaczenie rolnictwa w gospodarce mierzone udziałem w potencjale, jak i efektach produkcyjnych oraz akumulacyjnych (dochodowych). Jest to jednak tzw. spadek relatywny. Nieprzerwanie wzrasta bowiem produkcja rolna, a w ślad za nią i produkcja żywności, w efekcie jej konsumpcja.

Analiza spożycia żywności w okresie prawie sześćdziesięcioletnim wykazała, że nastąpiły istotne zmiany, które polegały na zmniejszeniu spożycia ziemniaków, warzyw, przetworów zbożowych, mięsa wołowego, tłuszczów zwierzęcych oraz mleka i przetworów mlecznych oraz na zwiększeniu spożycia drobiu, ryb i przetworów, mięsa wieprzowego, jaj kurzych, tłuszczów roślinnych, owoców i cukru. Sposobu odżywiania się mieszkańców Polski nie można uznać za racjonalny, ponieważ spożywają oni zbyt dużo produktów pochodzenia zwierzęcego, zwłaszcza czerwonego mięsa i cukru, a za mało owoców i warzyw.

Poziom wyżywienia polskiego społeczeństwa zależy nie tylko od fizycznej dostępności żywności, ale także od ekonomicznej dostępności. Produkcja rolnicza, przetwórstwo, import, eksport, a także zapasy surowców rolnych decydują o fizycznej dostępności żywności, zaś dochody ludności i ceny żywności – o ekonomicznej dostępności żywności. Na polskim rynku dostępna jest większość produktów żywnościowych niezbędnych do prawidłowego żywienia, które jest nieodłącznym warunkiem rozwoju człowieka. Mimo to w 2018 r. w 20% gospodarstw domowych osób najuboższych stopień zaspokojenia potrzeb żywnościowych był niezadowalający.

Poprawa sytuacji dochodowej gospodarstw domowych osób najuboższych w Polsce jest szansą nie tylko dla rozwoju polskiego rolnictwa, ale także dla całego agrobiznesu. Z przyrostu dochodów gospodarstwa te wydają relatywnie więcej na żywność niż gospodarstwa osób najzamożniejszych. Rosnący popyt na żywność w rodzinach najuboższych może zwiększyć krajowe zapotrzebowanie na produkty rolno-żywnościowe.

Literatura

- Arystoteles (2003). Polityka. W: *Dziela wszystkie*. T. I. Tłum. L. Piotrowicz. Warszawa. Pobrane z: <http://libertarianin.org/Ebooks/Arystoteles%20-%20Polityka.pdf> (data dostępu: 14.05.2020).
- Block, S., Timmer, C.P. (1994). *Agriculture and Economic Growth: Conceptual Issues and the Kenyan Experience*. Harvard Institute for International Development, CAER Discussion Paper No. 27, July. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/5065815_Agriculture_and_Economic_Growth_Conceptual_Issues_and_the_Keynian_Experience (data dostępu: 10.06.2020).
- Bregman, R. (2016). *Nixon's Basic Income Plan*. Jacobin. Pobrane z: <https://www.jacobinmag.com/2016/05/richard-nixon-ubi-basic-income-welfare/> (data dostępu: 30.08.2020).
- Brewer, A. (1987). Turgot: Founder of Classical Economics. *Economica*, t. 54, nr 216. Pobrane z: <https://www.jstor.org/stable/pdf/2554177.pdf> (data dostępu: 05.09.2020).
- Byres, T.J. (1991). The Agrarian Question and Differing Forms of Capitalist Agrarian Transition: An Essay with Reference to Asia. W: J. Breman, S. Mundle (red.), *Rural Transformation in Asia*. Oxford: Oxford University Press, New Delhi.
- Byrne, J.J. (1955). Agriculture in the National Economy. Studies. *An Irish Quarterly Review*, Vol. 44, No. 173 (Spring), s. 17-40. Pobrane z: https://www.jstor.org/stable/30098601?seq=1#metadata_info_tab_contents (data dostępu: 19.05.2020).
- Chesnais, F. (2012). *Bezprawne długi. Jak banki sterują demokracją*. Biblioteka alternatyw ekonomicznych, Le Monde diplomatique. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Chołaj, H. (1966). O współczesnej kwestii agrarnej w rozwiniętych krajach. W: *Współczesna kwestia agrarna w rozwiniętych krajach kapitalistycznych*. Biblioteka „Nowego Rolnictwa”. Warszawa: PWRiL.
- Clark, C. (1940). *The Conditions Of Economic Progress*. London: Macmillan And Co. Limited.
- Earl, A.S., Boehlje, M., Boyd, R.D., Buttel, F.H., Flora, C.B., Goldmark, P.J., Kirschenmann, F., Zilberman, D. (2002). Drivers of Structural Change, Changes in Knowledge and Information, Implications for Policy. W: *Publicly Funded Agricultural Research and the Changing Structure of U.S. Agriculture*. Washington, DC: The National Academy Press, s. 87. Pobrane z: <https://www.nap.edu/read/10211/chapter/7> (data dostępu: 23.06.2020).
- Fisher, A.G.B. (1939). Production, Primary, Secondary and Tertiary. *Economic Record*, Vol. 15, Issue 1, June, s. 24-38.
- Fourastié, J. (1949). *Le Grand Espoir du XXe siècle. Progrès technique, progrès économique, progrès social*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Gautam, M., Faruquee, R. (2016). *Agricultural Growth and Its Drivers*. W: Dynamics of Rural Growth in Bangladesh: Sustaining Poverty Reduction, Directions in Development-Agriculture and Rural Development. Washington, DC: World Bank. Pobrane z: https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/978-1-4648-0876-0_ch3 (data dostępu: 23.06.2020).
- Gulbicka, B. (1997). *Perspektywy produkcji mleka w świetle prognoz popytu i zaleceń żywieniowych*. Studia i Monografie, nr 84. Warszawa: IERiGŻ.
- Hayami, Y., Ruttan, V. (1985). *Agricultural Development: an International Perspective*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hazell, O., Wood, S. (2008). Drivers of Change in Global Agriculture. *Philosophical Transactions of Royal Society B*, nr 363(1491), February, Published online 26 July 2007. Pobrane z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2610166/> (data dostępu: 23.06.2020).
- Herlemann, H.H. Stamer, H. (1963). *Rolnictwo w dobie technizacji. Rozwój ekonomiczno-techniczny a produkcja rolna i wielkość gospodarstw*. Warszawa: PWRiL.

- Hirschman, A.O. (1958). *The Strategy of Economic Development*. Yale University Press, New Haven.
- <https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/2542,pojecie.html>.
- Itagaki, Y. (1963). Criticism of Rostow's Stage Approach: The Concepts of Stage, System, and Type. *The Developing Economies*, Vol. 1, Issue 1, March. Pobrane z: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/i/full/10.1111/j.1746-1049.1963.tb01138.x> (data dostępu: 27.05.2020).
- James, H.B. (1956). *Agriculture in the National Economy*. In Increasing Understanding of Public Problems and Policies, 600 South Michigan Avenue, Chicago 5, Illinois, Farm Foundation. Pobrane z: <https://core.ac.uk/download/pdf/7051967.pdf> (data dostępu: 19.05.2020).
- Johnston, B.F., Mellor, J.W. (1961). The Role of Agriculture in Economic Development. *American Economic Review*, Vol. 51, No. 4, s. 566-593.
- Kautsky, K. (1899). *Die Agrarfrage. Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie*. Stuttgart, Verlag von J.H.W. Dietz Nachf. G.m.b.H. Pobrane z: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/kautsky/1899/agrar/1-02-bauerind.html>. (data dostępu: 01.06.2020).
- Kjeldsen-Kragh, S. (2007). *The Role of Agriculture in Economic Development: The Lessons of History*. Copenhagen: Copenhagen Business School Press.
- Kowalczyk, S. (2017). *Prawo czystej żywności. Od Kodeksu Hammurabiego do Codex Alimentarius*. Wydanie II. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa.
- Krzywicki, L. (1967). *Kwestia rolna. Przełom w produkcji środków spożywczych w drugiej połowie wieku XIX*. Dzieła, t. 8. Warszawa: PNW.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, Vol. 45, No. 1, March, American Economic Association. Pobrane z: <https://www.jstor.org/stable/1811581> (data dostępu: 26.05.2020).
- Kwasek, M. (2019). Bezpieczeństwo żywnościowe Polski. W: M. Kwasek, J.S. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym [50]*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 98. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Lains, P., Pinilla, V. (2009). Introduction. W: P. Lains, V. Pinilla (red.), *Agriculture and Economic Development in Europe Since 1870*. London: Routledge.
- Lewis, W.A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, Vol. 22, Issue 2, s. 139-191.
- Małysz, J. (2008). *Bezpieczeństwo żywnościowe strategiczną potrzebą ludzkości*. Warszawa: ALMAMER Wyższa Szkoła Ekonomiczna.
- Mathur, A. (1971). Balanced v. Unbalanced Growth: A Reconciliatory View. W: A.B. Mountjoy (red.), *Developing the Underdeveloped Countries*. London and Basingstoke: Macmillan Publishers Limited.
- Meijerink, G. Roza, P. (2007). The Role of Agriculture in Development. *Markets, Chains and Sustainable Development Strategy and Policy Paper*, nr 5. Wageningen: Stichting DLO. Pobrane z: <http://www.boci.wur.nl/UK/Publications/>.
- Michna, W., Lidke, D., Zalewski, D. (2012). *Zapewnienie ekonomicznej samowystarczalności żywnościowej głównym zadaniem polskiego rolnictwa na cały XXI w.* W: Michna (red.). *Studia i Monografie*, nr 157. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Montchrétien de, A. (1889). *Traité de l'Economie Politique: dédié en 1615 au roy et à la reine mere du roy*. E. Plon, Nourrit et Cie, Imprimeurs-Editeurs, Paris. Pobrane z: <https://gallica.bnf.fr/ark:/em.1=commerce> (data dostępu: 19.08.2020).

- Mountjoy, A.B. (1971). The Form of Industrialisation. W: A.B. Mountjoy (red.), *Developing the Underdeveloped Countries*. London and Basingstoke: Macmillan Publishers Limited.
- Moyo, S., Jha, P., Yeros, P. (2013). The Classical Agrarian Question: Myth, Reality and Relevance Today. *Agrarian South: Journal of Political Economy, Centre for Agrarian Research and Education for South, Vol. 2(1)*. Pobrane z: <http://ags.sagepub.com/content/2/1/93> (data dostępu: 04.02.2020).
- Myrdal, G. (1957), *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London: Gerald Duckworth & Co., Ltd.
- Norton, R.D. (2004). *Agricultural Development Policy. Concepts and Experiences*. Rome: FAO-John Wiley & Sons.
- Nurske, R. (1971). The Theory of Development and the Idea of Balanced Growth. W: A.B. Mountjoy (red.), *Developing the Underdeveloped Countries*. London and Basingstoke: Macmillan Publishers Limited.
- Pham van, L. Smith, C. (2014). Drivers of Agricultural Sustainability in Developing Countries: a Review. *Environment Systems & Decisions*, nr 34. Pobrane z: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10669-014-9494-5> (data dostępu: 23.06.2020).
- Polanyi, K. (2010), *Wielka transformacja. Polityczne i ekonomiczne źródła naszych czasów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Popławski, A. (1774). *Zbiór niektórych materii politycznych*. Drukarnia J.K. Mci y Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Oiarum. Pobrane z: <https://polona.pl/item/zbior-niektorych-materii-politycznych,MTE3MDczODk/4/#info:metadata> (data dostępu: 25.05.2020).
- Ratajczak, M. (2015). Wprowadzenie do teorii kapitalizmu kognitywnego: kapitalizm kognitywny jako reżim akumulacji. *Praktyka Teoretyczna, nr 1(15)*.
- Reddaway, W.B. (1971). External Capital and Self-Help in Developing Countries, W: A.B. Mountjoy (red.), *Developing the Underdeveloped Countries*. London and Basingstoke: Macmillan Publishers Limited.
- Ricardo, D. (1817). *On The Principles of Political Economy, and Taxation*. London: J. McCreery Printer Black Horse Court. Pobrane z: <http://www.gutenberg.org/files/33310/33310-h/33310-h.htm> (data dostępu: 05.09.2020).
- Rosandic, A., Micanovic, D., Yushkov, V., Radosavac, A., Glumac, S., Atanasijevic, S., Knezevic, D. (2017). Proceedings of the VIII International Agricultural Symposium „AGROSYM 2017”. Jahorina, Bosnia and Herzegovina, October. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/327030018_Agriculture_-_a_base_for_economy_improvement (data dostępu: 22.06.2020).
- Rosenstein-Rodan, P.N. (1959). Uwagi o teorii „wielkiego pchnięcia”. *Ekonomista*, nr 2.
- Rostow, W.W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*, New Series, Vol. 12, No. 1.
- Rostow, W.W. (1971). The Take-off into Self-Sustained Growth. W: A.B. Mountjoy (red.), *Developing the Underdeveloped Countries*. London and Basingstoke: Macmillan Publishers Limited.
- Rostow, W.W. (1990). *The Stages of Economic Growth. A non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge, Third Edition.
- Runowicz, A. (1979). Mechanizm rozwoju rolnictwa. *Wiś i Rolnictwo*, nr 1.
- Runowicz, H. (1984). Kwestia rolna. W: *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*. Warszawa: PWRiL.
- Schultz, W.T. (1964). *Transforming Traditional Agriculture*. New Haven: Yale University Press.
- Schumacher, E.F. (1971). Rural Industries. W: A.B. Mountjoy (red.), *Developing the Underdeveloped Countries*. London and Basingstoke: Macmillan Publishers Limited.

- Skarbek, F. (1820a). *Elementarne zasady gospodarstwa narodowego*. T. I. Warszawa: Nakładem N. Glücksberga. Pobrane z: <https://books.googleusercontent.com/books> (data dostępu: 25.08.2020).
- Skarbek, F. (1820b). *Gospodarstwo narodowe*. T. II. Warszawa: Nakładem N. Glücksberga. Pobrane z: <https://books.googleusercontent.com/books> (data dostępu: 25.08.2020).
- Skarbek, F. (1828). *Dykcyonarz ekonomii polityczney z francuskiego dzieła K. Ganilh na język polski przełożony i własnymi uwagami znacznie pomnożony*. Nakładem Wydawcy w Drukarni Kommissyi Rząd. W. R. i O. P. Pobrane z: <https://archive.org/details/dykcyonarzekonom00gani/page/n3/mode/2up?q=handel> (data dostępu: 03.09.2020).
- Skarbek, F. (1926). *Ogólne zasady nauki gospodarstwa narodowego czyli czysta teoria ekonomii politycznej*. T. I. Biblioteka Wyższej Szkoły Handlowej. Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane: Nakładem: Gebethnera i Wolffa. Pobrane z: <http://bc.radom.pl/dlibra/doccontent?id=24755> (data dostępu: 25.08.2020).
- Smith, A. (2015). *Badania na naturą i przyczynami bogactwa narodów*. T. 1. Wyd. II. Warszawa: PWN.
- Staszic, S. (2003). *Przestrogi dla Polski*. Skarby Biblioteki Narodowej. Wrocław: Ossolineum/De Agostini.
- Steuart, J. (1805a). An Inquiry into the Principles of Political Economy: Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations. In Which are Particularly Considered 'Population, Agriculture, Trade, Industry, Money, Coin, Interest, Circulation, Banks, Exchange, Public Credit and Taxes. W: *The Works, Political, Metaphysical, and Chronological, Now First Collected in Six Volumes*. Vol. I. London: T. Cadell and W. Davies. Pobrane z: https://books.google.pl/books/about/The_works_political_chr.html (data dostępu: 20.08.2020).
- Thiagarajan, B. (2020). *Drivers for Growth of Indian Agriculture*. The Confederation of Indian Industry, 18 January. Pobrane z: <https://www.ciiblog.in/economy/drivers-for-growth-of-indian-agriculture/> (data dostępu: 23.06.2020).
- Toffler, A. (1985). *Trzecia fala*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Tomczak, F. (1983). Proces intensyfikacji produkcji rolniczej. W: A. Woś, F. Tomczak (red.), *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii*. Wydanie II poprawione. Warszawa: PWRiL.
- Turgot, A.R.J. (1795). *Reflections on the Formation and Distribution of Wealth*. London: Printed by E. Spragg. Pobrane z: <https://books.googleusercontent.com/books> (data dostępu: 05.09.2020).
- United Nations (1987). Report of the World Commission on Environment and Development "Our Common Future". Pobrane z: <https://digitallibrary.un.org/record/139811#record-files-collapse-header> (data dostępu: 23.08.2020).
- Wilkin, J. (1986). *Współczesna kwestia agrarna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Woś, A. (1979). *Związki rolnictwa z gospodarką narodową*. Wydanie II uzupełnione. Warszawa: PWRiL, s. 41.
- Woś, A. (2000). *Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa*. Warszawa: IERiGŻ.
- Xenofonta (1857). *Ekonomik*. Przekł. z greckiego A. Bronikowski. Poznań: Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego.
- Zegar, J.S. (red.) (2017). *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (39)*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 47. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

RELATIONS: AGRICULTURE – ECONOMY IN THE THEORY OF ECONOMICS

Abstract

The paper discusses the position of agriculture in the economy at various levels of economic development and in various schools of economic theory. The complexity of the analyzed area is a consequence of the fact that agriculture is one of the first forms of conscious and organized human activity. Its importance for society and economy results from the main goal of this activity, which is to satisfy the basic human need, the need to satisfy hunger. The study depicts three basic perspectives from which agriculture is presented in economic theory: (i) relations between agriculture and other sectors of the economy, (ii) the main forces shaping the mechanism of changes and the development of agriculture, and (iii) basic directions (paths) taking place in a time of changes in agriculture.

In the second part of the paper, one of the three main perspectives illustrating the position of agriculture in the economy and in the theory of economics, i.e., the relations between agriculture and other sectors of the economy, was subject to empirical verification. The assessment was carried out on the example of Polish agriculture and its evolution over time. The analysis covers the changes that occurred after 1950 in areas such as the potential of agriculture in the economy (land, labor, and capital resources), the contribution of agriculture to creating added value (GNI/GDP), agricultural production, participation in foreign trade and changes in food consumption.

Keywords: agriculture, economy, economic theory, food consumption.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 18.12.2020.